

Стороженко І.

Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі. – Дніпродзержинськ, 2007. – 415 с.

І.С.Стороженко давно відомий серед наукового загалу як поважний дослідник і знавець військової історії часів Хмельниччини. Його невтомна й копітка праця в цій царині увінчалася солідною монографією, в якій учений скрупульозно дослідив генезис, еволюцію та реформування організаційної структури Запорозької Січі від прикінцевих десятиліть XVI ст. до 1652 р., запропонувавши при цьому низку оригінальних, хоча і контраверсійних гіпотез. Книга насичена численними схемами, картами, діаграмами і є витвором поліграфічного мистецтва.

Структурно праця складається зі вступу, шести досить великих розділів, висновків і покажчика використаних джерел та літератури. І хоча у бібліографії відсутні архівні матеріали (розглядувана доба щодо історії козащини ними дуже бідна), науковець залучив усі опубліковані в Україні, Росії, Польщі й поза ними джерела, а також дослідження всіх європейських істориків, які вивчали проблему формування і розвитку козацтва. На підставі означеного, вивчаючи дане явище, вчений намагався розкрити його сутність, тим самим пізнати істину й донести наслідки своїх непростих пошуків та роздумів до читача.

У вступній частині автор визначив низку завдань, котрі поставив перед собою, вказав на загальні положення і дослідницьку програму методологічного забезпечення наукового пошуку. Відтак, у першому розділі він зупинився на рівні опрацювання поставленої ним проблеми в українській, російській та польській історіографіях, скрупульозно аналізуючи праці А.Скальковського, М.Грушевського, Д.Яворницького, М.Слабченка, О.Рябініна-Скляревського, А.Гурбика, О.Толочка, С.Леп'явка, В.Маєвського, О.Галенка й ін. Робиться висновок про неузгодженість наукових версій названих дослідників і про наявність прогалів та «білих плям» в історії козащини й Січі, котрі науковець спробує розкрити, виклавши власне бачення проблеми.

У другому розділі монографії йдеться про Великий степовий кордон як військову систему. Указавши, що вперше цей термін увів до обігу Я.Дашкевич, а науково (щодо історії козацтва) обґрунтував С.Леп'явко, І.С.Стороженко структурує Великий кордон на зону відчуження, прикордонну територію і гінтерланд (район, що примикає до певного центру). Далі ретельно досліджується роль та місце зони відчуження – Дикого поля; прикордонної території – Київщини й Брацлавщини з півночі та Кримського ханату з півдня; гінтерланду – держав, суміжних із Великим кордоном (Росії, Польщі, Туреччини). На думку вченого, його інтегральною функцією як військової системи стало виконання ролі прозорого бар'єра між війною і миром із часовою перевагою у хронологічному вимірі воєнних конфліктів над мирними перепочинками.

Організаційна структура й лицарська ідеологія українського козацтва, що передували утворенню Запорозької Січі, стали предметом аналізу у третьому розділі книги. Автор зупиняється насамперед на генезисі та еволюції організаційної структури козацтва у другій половині XVI ст. За його версією, до Люблінської унії (1569 р.) чиєсь козакування означало не соціальне становище, а спосіб життя, до того ж криміналізований. Опісля того козацтво (тобто відповідні елементи від селян до магнатів) поступово набуває форми певного соціуму, дислокуючись спочатку у волостях (1570–1578 рр.), а згодом – у дніпровському Пониззі (1579–1590 рр.). Після цього, піддавши критиці господарську, або промислово-уходницьку, теорію походження козацтва М.Грушевського (незрозуміло, щоправда, чому тільки саме її, позаяк існують й інші), І.С.Стороженко обґрунтовує детерміновану ним лицарську корпоративну ідеологію та показує, як на її підставі було реалізовано механізм утворення Базавлуцької Запорозької Січі – «держави-міста».

Власне, вона і стала першою Січчю. Існування до неї інших січей (у значенні містодержави) дослідник заперечує. Щоб довести істинність власних тверджень, він перехо-

дить до четвертого розділу, в якому поетапно простежується генезис й еволюція організаційної структури Базавлуцької Січі саме як міста-держави. Указавши на особливості українського державотворення, історик поетапно висвітлює процес організації кошів на островах Великого Лугу та становлення січового війська, досліджує системні й правові засади утворення Базавлуцької Січі, її територіальну і хронологічну локацію, характер опанування козаками волості та перші повстання.

На підставі наявних джерел, використовуючи метод екстраполяції на минуле, автор монографії самостійно моделює організаційні структури Базавлуцької Січі. Він вважає, що однією з причин суперечок щодо хронологічного й територіального визначення виникнення першої Запорозької Січі є те, що ця подія розглядалася раніше без урахування еволюційного процесу організаційних структур українського козацтва, а також правового забезпечення його з боку уряду Речі Посполитої. Тобто без урахування оптимального співвідношення можливостей і необхідності появи козацтва як соціального стану.

Зупинившись на його військовій доктрині, науковець вказав на знищення Базавлуцької Січі у 1638 р., підкресливши, що більше після цього місто-держава не відроджувалася до 1652 р. Існували лише коші-січі (тимчасові військові табори козаків). Це друга концептуальна новація вченого, яку він намагається обґрунтувати та довести в п'ятому розділі («Відродження Б.Хмельницьким за власним проектом у 1652 р. Запорозької (Чортомлицької) Січі замість знищеної польською армією у 1638 році Базавлуцької Січі»).

У цьому розділі вказано на причини, що змусили гетьмана, властиво, створити Запорозьку Січ, аналізуються її структурні елементи як міста-держави вже з прилеглою паланковою територією. Застосувавши структурно-порівняльний метод, І.С.Стороженко довів, що Б.Хмельницький трансформував організаційні структури Базавлуцької Січі у структуру своєї держави шляхом таких нововведень: територіальні коші замінив відповідними полками; загальну козацьку раду – гетьманською; розширив склад посадових осіб у управлінських структурах; збільшив чисельність похідних полків й провів інші системоутворюючі реформи. Керуючись принципом ідентифікації свідомості дослідника з історичною особою, діяльність якої розглядається, автор монографії, ототожнюючи себе з Б.Хмельницьким, реставрує як реально існуючий його універсал від 1 березня 1652 р. про створення Чортомлицької Січі.

Шостий розділ праці, котрий, на наш погляд, мав би бути десь на початку книги (можливо, другим), І.С.Стороженко, ґрунтуючись на теорії етногенезу Л.Гумільова, присвячує власній гіпотезі етнічного походження українського козацтва через його пасіонарність (вибух активності народу, етносу). Принагідно нагадаємо, що в історичній науці вже існують етнічні теорії походження козацтва – сарматська, хозарська, бродницька, берладницька, болохівська, татарська, слов'янська. Щоправда, їхні автори не знали тоді про існування таких понять, як «пасіонарність» та «пасіонарний етногенез».

Розглянувши всі етапи козацького етногенезу згідно зі схемою Л.Гумільова, автор монографії робить досить сміливий висновок, який навряд чи буде підтриманий фахівцями. За його глибоким переконанням, розгляд «українського козацтва в аспекті етнічної історії дало підстави відкинути всі існуючі гіпотези щодо його походження, крім гіпотези етногенезу». Нам же під час читання попередніх розділів монографії здавалося, що її автор обґрунтовує лицарську теорію походження козацтва і відповідну ідеологію формування його менталітету та організаційних структур саме на цій підставі. Дослідницькі моделювання цього розділу викликають й інші непрості запитання, котрі поки що не дозволяють нам підтримати авторську тезу про «спростування» ним «помилкових історичних стереотипів».

Узагальнюючи проведене дослідження, історик сам собі ставить питання – що ж нового або оригінального зроблено ним у такій насиченій нетрадиційними і неординарними підходами до минулого книзі? Зазначимо, що висновки його ґрунтовні та розлогі. Дослідник прагне ще раз переконати читача у правдивості власної позиції, у бажанні не гальмувати науку, а, навпаки, збуджуючи думку, викликаючи дискусію, розвивати й удосконалювати її. Ми глибоко переконані, що попри наявні контраверсії, які викличуть полеміку (що для наукового світу дуже добре), праця І.С.Стороженка має незаперечне значення в розвитку і поширенні наукових історичних знань, у формуванні національної свідомості, у продовженні пошуку істини у складній проблемі генези, становлення та еволюції українського козацтва.